

10. Кіндзерський Ю. Інституціональні аспекти відтворення у контексті структурних трансформацій / Ю. Кіндзерський // Економіка України. — 2007. — № 1. — С. 4—11.

11. Плискевич Н. Система «власть — собственность» в современной России / Н. Плискевич // Вопросы экономики. — 2008. — № 5. — С. 119—126.

12. Пустовійт Р. Теоретичний аналіз процесу інституціоналізації в постсоціалістичних економіках / Р. Пустовійт // Економіка України. — 2008. — № 6. — С. 14—26.

13. Цирель С. «Власть — собственность» в трудах российских историков и экономистов / Цирель С.В. // Общественные науки и современность. — 2006. — № 3. — С. 119—122.

14. Дементьев В. Экономическая власть и институциональная теория / Дементьев В. // Вопросы экономики. — 2004. — № 3. — С. 50—65.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2010 р.

УДК 330.1

А. А. Ткач, д-р екон. наук, професор,
Мелітопольський інститут державного
та муніципального управління «КПУ»

ПРАВА ВЛАСНОСТІ: СИНЕРГЕТИЧНИЙ ЕФЕКТ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ

АНОТАЦІЯ. Досліджуються можливості досягнення синергетичного ефекту у процесі інституціоналізації і специфікації системи прав власності як базисного інституту і умови трансформації економіки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Інституціоналізація, специфікація прав власності, синергетичний ефект.

Розвиток економіки України в значній мірі залежить від успішності і ефективності інституціоналізації прав власності, завершеності їх законодавчого закріплення, неформального визнання. Інституціоналізація і цивілізована специфікація прав власності, як базисного інституту сучасної економічної системи, може створити синергетичний ефект, що суттєво вплине на подальшу трансформацію суспільства.

Теорія прав власності, починаючи від Кодекса Наполеона, що став основою громадянських кодексів ряду європейських країн і був суттєво розвинутий у працях визначних економістів середини і другої половини ХХ століття, таких як Р. Коуз, А. Алчіян,

Г. Демсец, Д. Норт, Олівер Є. Вільямсон та інші. В літературі наголошується, що права власності набувають трьох основних форм: прав користування, прав одержувати прибуток і прав вносити зміни в зміст і форму об'єкта [1, с. 26—27].

У дослідженнях останніх двох десятиліть сформувались два підходи до визначення власності. Перший виходить з того, що відносини власності є безпосередньо базисними, а власність — категорія економічна (А. Смірнов, К. Хубієв та ін.). Представники другого кваліфікують власність як відношення надбудови і включають його в перелік категорій права (В. Шкредов, А. Чепуренко та ін.) [1, с. 40].

Та обставина, що в останні роки збільшилась кількість досліджень, присвячених питанням власності, свідчить, по-перше, про невирішеність питання. А по-друге, практика приватизації у країнах СНД показала, що відсутність хорошої теорії власності має своїми наслідками безліч помилок у процесі приватизації і суттєве збільшення транзакційних витрат. Зміна форм власності шляхом приватизації в країнах з перехідною економікою стало, по суті, першим полігоном для випробування шляхів і методів інституціоналізації і специфікації прав власності в реаліях переходу від державної до приватної власності [2, с. 106].

Серед інших сучасних вчених необхідно виділити Е. Фуруботна і Р. Ріхтера, які дають визначення прав власності з точки зору прийняття господарських управлінських рішень: «Права власності визначають економічне або матеріальне становище кожного індивідуума відносно інших членів суспільства. Вони створюють умови для децентралізації прийняття рішень» [3, с. 271].

Інституціоналізація прав власності виявляє ще одну важливу ознаку, яку економічна наука мало враховує, а саме — політичну складову, що більше всього проявляється у владних цілях економічних реформ.

У більшості сучасних наукових інституціональних парадигмах аналізу ринкової економіки до базисних інститутів включають: права власності, ринкову інфраструктуру, транзакційні витрати, контракти відносини, інформацію. Якщо врахувати політичний і психологічний аспекти, то можна очікувати отримання синергетичного ефекту системної інституціоналізації прав власності.

Права власності, як відправна точка інституціонального аналізу у створенні обмежень, норм і правил поведінки господарських суб'єктів, залишаються родовим поняттям ранкової економіки і тому потребують їх теоретичного обґрунтування формування си-

стеми прав власності і можливості досягнення синергетичного ефекту у процесі їх подальшої інституціональної трансформації.

Інституціоналізація економіки є перманентним процесом, що в повній мірі стосується і її ринкової трансформації. У більшості випадків становлення і розвиток ринкових інститутів в перехідних економіках здійснюється на основі їх імпорту з подальшим правовим закріпленням. Разом з тим, імпорт неформальних інститутів: прав власності, підприємницької етики, культури поведінки суб'єктів господарювання, домогосподарств, населення, цивілізованих відносин між державою і бізнесом, як і формальних інститутів (контрактних відносин, законодавчо закріплених форм власності, корпоративних форм бізнесу) є не завжди ефективним, а інколи неможливим. Тому виникає потреба їх поступового формування, вирощування та саморозвитку в рамках національної економічної системи. Це в першу чергу стосується трансформації відносин власності, оскільки саме їх зміна повинна генерувати трансформацію всіх складових економічної системи суспільства в напрямі до ринку.

Власністю є відносини між людьми з приводу відчуження-привласнення речей, як послідовна зміна процесу відчуження на стан привласнення, з наступним переходом у процес привласнення і стан відчуженості. Найсуттєвішою рисою відносин власності є привласнення. Якщо суб'єктом відносин з приводу привласнення виступає індивід, то це означає встановлення верховенства його волі по відношенню до речі. Але це можливо лише тоді, коли таке відношення особи до речі буде загальновизнаним, тобто інституціоналізоване. Якщо розглядати інші форми власності, то привласнення буде полягати в перетворенні речі в об'єкт волі колективу або державної волі. В цьому вольовому моменті й полягає специфічна визначеність привласнення [4].

Специфікація прав власності як процес знаходить своє відображення в наборі правил, які суттєво залежать від конкретного ресурсу й історичних обставин. Важливою умовою подальшого розвитку ринкових перетворень в Україні є специфікація прав власності, тобто закріплення за кожною правочинністю чітко визначеного власника. Це означає, що коли у кожної правочинності є свій виключний власник, право власності повністю специфіковано, а доступ до нього інших суб'єктів обмежений.

Під специфікацією прав власності потрібно розуміти створення в тій чи іншій формі можливості і стану виключного використання речі. Такий стан передбачає визначення суб'єкта, який володіє таким виключним правом на об'єкт (по відношенню до

якого відповідний перелік правочинностей може бути реалізований), механізму наділення правами та їх передачі [5, с. 154].

Результати первинної приватизації в країнах з переважаючою державною власністю засвідчили недосконалість розподілу правочинностей між суб'єктами власності. Очевидно, що первинна приватизація не змогла досягнути оптимальної структури власності, тобто такого становища, при якому кожна із правочинностей знаходиться в руках власника, зацікавленого в найбільш ефективному її використанні. Зміна форм власності відбувалась без ґрунтовного дослідження наслідків, а головне, без прогнозування того, як вплине зміна правочинностей на діяльність потенційних власників, чи зможуть вони ефективно скористатися своїми правами. І тільки після масового припинення роботи приватизованих підприємств з'явилися пропозиції, а пізніше й рішення про необхідність проведення приватизації в напрямі пошуку «ефективного власника». Тепер стає очевидним, що політика приватизації без глибокого наукового опрацювання її інституціонального підґрунтя, значно загальмувала процес реформ і наслідки цього будуть відчутні ще довго. Крім того, форми й методи приватизації, що використовувались лише з огляду на наукові доробки прихильників ліберально-монетаристського напрямку в економічній теорії, не враховували деяких суттєвих положень неоінституціоналізму і, перш за все, присвячених аналізу не тільки приватної, а й інших форм власності (акціонерної, колективної, державної), співставленню їх ефективності в забезпеченні становлення ринкових відносин. Проведення такого аналізу прав власності ринкової економіки у певній мірі доповнює і розширює уявлення теорії і практики з питань подальшого реформування суспільства.

Хоча слід зазначити, що інституціоналізація прав власності не повинна обмежуватися приватизацією. Вона має сенс лише тоді, коли в результаті її проведення економіка починає працювати більш ефективно і покращується життя громадян. Приватна власність повинна визрівати природним шляхом, що в наших умовах означає її підтримку державою [6, с. 300].

В перехідних економіках інституціоналізація прав власності відбувається у двох напрямках. По-перше, шляхом законодавчого закріплення форм і етапів роздержавлення і приватизації, що забезпечує встановлення формальних інститутів відносин власності. По-друге, утворенням системи неформальної специфікації прав власності і неформального розподілу прав як між державою і підприємцями, так і між різними рівнями та суб'єктами бізнесу. Саме цей етап інституціоналізації прав власності проходить в

Україні, і саме в цей період виникає багато суперечностей, що потребують інституційного узгодження.

Оскільки синергетична економіка трактує нелінійність і нестійкість як джерело розвитку різноманіття та складності економічної динаміки то виникає закономірне запитання: яким чином нелінійність і нестійкість економічної динаміки зв'язана з базисними інститутами — правами власності, у чому полягає визначальна роль останніх?

Інституціоналізація на основі прискореного імпорту інститутів, у тому числі інститутів власності, призвела до формування неефективної і стійкої системи прав власності, а також механізмів їх функціонування і відтворення у відповідних сферах економіки в контексті синергетичного підходу. Для того щоб зробити власність більш ефективною потрібно завершити інституціоналізацію всієї економічної системи.

Інституціоналізація економіки — це процес становлення, підтримки, і контролю (самоконтролю) формальних і неформальних інститутів, що обмежують поведінку економічних суб'єктів, і комплементарних до них добровільних неформальних угод, «правил гри», стереотипів поведінки, традицій ведення ділової практики, контрактних відносин [7].

В перехідний період, має відбуватися поступове витіснення неефективних неформальних інститутів легітимними нормами, що забезпечує трансформацію спонтанної поведінки економічних суб'єктів в модельовану, шляхом розширення інституційного простору власності, легітимації приватної і корпоративної її форм, як провідних чинників досягнення однорідності інститутів, синхронності їх функціонування, локалізації високого ступеня невизначеності економіки, інституціоналізації нових механізмів взаємодії бізнесу і держави.

Чи досягається синергетичних ефект в процесі інституціоналізації прав власності? Чи він може бути отриманий за допомогою специфікації цих прав? Яким чином нелінійність і нестійкість, як джерело розвитку різноманіття та складності економіки, з погляду синергетичної економіки, коли відбувається постійний відбір найкращого варіанту її розвитку, впливає на інституціоналізацію прав власності?

Очевидно, що синергетичний ефект інституціоналізації прав власності може досягатися, за умови, якщо кожен окремий елемент прав власності, як базисний інститут ринкової економіки і складова ринкового господарства у системі створює власний ефект «запуску» і функціонування ринкового механізму. Тобто,

оскільки права власності є складовою системи ринкового господарства, то комплексно вони створюють ефект, який у багато разів перевищує суму результатів, що є наслідком діяльності всіх її структурних частин як окремих елементів. Це пояснюється тим, що комплексно ринкова система прав власності функціонує інакше й ефективніше, ніж її елементи, узяті окремо, коли кожна ланка працює у власному режимі і напрямі. Тобто, синергетичний ефект досягається шляхом інтеграції окремих елементів системи власності.

Зміна форм власності у цілому відображає позитивні тенденції інституціональної трансформації. Збільшується кількість підприємств приватної форми власності і зменшуються частка державної і колективної. Але більше 70% підприємств статистичним відомством віднесені до інших форм власності. Що не дозволяє більш повно зрозуміти тенденції реформування власності і появи нових інституціональних форм. Очевидно саме там відбувається нова специфікація прав власності, про зміст якої не має даних, що вимагає спеціальних статистичних досліджень.

Аналіз інституціональних засад економічної трансформації свідчить, що зміна форм власності в Україні характеризується зменшенням кількості підприємств державної форми власності та збільшенням приватних підприємств. Але більша частина підприємств має інші форми власності, частка якої постійно зростає і досягла у 2009 р. 73,2 % (табл. 1).

Таблиця 1

КІЛЬКІСТЬ ОБ'ЄКТІВ ЗА ФОРМАМИ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ, у % [8]

форми власності	роки	1997	2001	2003	2005	2006	2007	2008	2009
всього		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
державна		2,3	1,2	1,0	0,7	0,7	0,6	0,6	0,5
комунальна		2,0	1,6	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,3
приватна		18,1	23,0	23,3	23,2	23,2	23,0	22,8	22,6
колективна		6,1	4,8	3,8	3,2	2,9	2,6	2,3	2,1
інші		71,4	69,3	70,3	71,1	71,6	72,5	72,8	73,2

Можна погодитися з тим, що зміна форм власності у цілому відображає позитивні тенденції інституціональної трансформації. Збільшується кількість підприємств приватної форми власності і зменшуються частка державної і колективної. Але більше 70 %

підприємств статистичним відомством віднесені до інших форм власності. Що не дозволяє більш повно зрозуміти тенденції реформування власності і появи нових інституціональних форм. Очевидно саме там відбувається нова специфікація прав власності, про зміст якої не має даних, що вимагає спеціальних статистичних досліджень.

Зміна форми власності супроводжується введенням нових інституційних форм господарювання в регіонах України. На початок 2009 р. переважали ТОВ і нараховували 404525, приватних підприємств було 278574, фермерських підприємств — 50126, акціонерних товариств — 31100. Протягом 2008 р. було утворено 23320 ТОВ, 8243 часток підприємства і 67 кооперативів, на 1144 зменшилася кількість колективних підприємств [9].

Наведені показники форм власності відображають позитивні тенденції інституціональних змін, але при більш детальному аналізі структура форм власності виглядає інакше. Очевидно, це пов'язано з тим, що приватизувалися й акціонувалися підприємства невеликі, з незначними за величиною основними засобами. Тому структура форм власності в Україні на основні засоби свідчить, що державним і комунальним підприємствам належить 54,2 %, колективним — 41,1%, а приватним — 4,3 % активів [10]. Тобто державний сектор в Україні за розмірами активів і факторами впливу на життєдіяльність суспільства залишається великим, оскільки підприємства, що забезпечують економічну та національну безпеку держави, контролюються державою.

На наш погляд, в Україні ще не створена критична маса приватної власності. Тому для України й сьогодні залишається актуальною проблемою формування ефективної політики приватизації та управління державною власністю, визначення прийнятої форми власності для об'єктів, які належать до сфери природних монополій і де ефективність ринку низька (зокрема, соціальні послуги, електро- й газопостачання, зв'язок, залізниця та інші об'єкти інфраструктури). Очевидно, що подальші інституціональні перетворення лежать у площині поступового введення в дію ринкових механізмів взаємодії усіх форм власності. Але інституціоналізація прав власності це не тільки і не скільки зміна її форм, структури і співвідношення на користь приватної, а, у першу чергу, вона зводиться до формування інститутів і інституцій, що відкривають шлях уже існуючим та появи нових проявів специфікації прав власності.

Як і на початку реформ сьогодні головним мотивом роздержавлення і приватизації є наповнення державного бюджету, з метою

вирішення соціальних проблем, тобто має фінансову а не інституціональну спрямованість.

Інституціоналізація прав власності у вітчизняній економіці поки що не завершена, процес пошуку раціональних її форм і впливу на ринок продовжується. Разом із тим загальні контури цієї інституційної конструкції вже окреслені. Характерною для неї є прийняття низки вкрай необхідних законодавчих актів. Але до цього часу немає чіткої стратегії розвитку інституціональної структури регулювання ринку. Економічні реформи здійснюються при ігноруванні того факту, що в економічній структурі суспільства помітне місце (37 %) займає державна власність.

Особливістю синергетичного ефекту інституціоналізації прав власності як і інституційних підсистем трансформаційних економік є інтеграція існуючих інституціональних елементів економічної системи, що формується, і нових прав власності, що специфікуються або зароджуються. Головною його рисою є невизначеність меж інституціоналізації. Це означає, що економіка функціонує в змішаному полі відносин власності і тому без системної інституціоналізації прав власності не можливо розраховувати на синергетичний ефект, що створює нову якість економічного розвитку.

Література

1. Бизнес, коммерция, рынок: Словарь-справочник / Автор-составитель Г.С. Саркисянц. — М.: Информпечать, 1992. — 320 с.
2. Ткач А.А. Інституціональні основи ринкової інфраструктури. Монографія. НАН України. Об'єднаний ін-т економіки / Ткач А.А. — К., 2005. — 295 с.
3. Furubotn E.D., Richter R. Institutions and Economic Theory: The contribution of the New Institutional Economics. — The University of Michigan Press, 1997. — 541 p.
4. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: Монографія / Якубенко В. Д. — К.: КНЕУ, 2003. — 252 с.
5. Вільямсон Олівер Е. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів / Вільямсон Олівер Е. — К.: Артек, 2001. — 472 с.
6. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации / Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. — К.: Международный деловой центр, 1998. — 432с.
7. Норт Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Даглас. — К.: Основи, 2000. — 189 с.

8. Україна у цифрах у 2003 р.: Короткий статистичний довідник / За ред. О. Осауленка / Україна. — К.: Техніка, 2003. — 259 с.; Статистичний щорічник України за 2007 рік / Статистичний . — К.: Консультант. — 2008 р. — с. 86.

9. Підгірний В.В. Вдосконалення механізму державного регулювання відносин власності в Україні. Інтернет ресурс: [www.http:// library.by/portalus/readme.php](http://library.by/portalus/readme.php).

10. Ткач А.А. Специфікація прав власності як бази сного економічного інституту ринкової інфраструктури / Ткач А. А. Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 75. — Донецьк: ДонНТУ, 2004. — С. 229—236.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2010 р.